

УДК 81'22:81'27

Л.В. ЧАЙКА,

кандидат філологічних наук, доцент, докторант
Центру наукових досліджень та викладання іноземних мов НАН України

ВЕРБАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ В АНТИЧНІЙ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ЛІНГВІСТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

У статті розглядаються етапи осмислення категорії вербального конфлікту як мовного феномена в античній і середньовічній лінгвістичній традиції.

Ключові слова: вербальний конфлікт, антична поетика, риторична практика, патристика.

Під **вербальним конфліктом** домовимося розуміти таке порушення процесу людського спілкування за допомогою природної мови, за якого один із комунікантів не повністю або взагалі не розуміє іншого, негативно ставиться до його манери мовленнєвої поведінки, вербально-когнітивної бази або до знаків, використовуваних в акті комунікації [18, с. 89–96]. Таким чином, поняття вербального конфлікту ми розглядаємо як родове для таких лінгвістичних термінів, як «перформативні невдачі» [13, с. 22–129], «комунікативні невдачі» [6, с. 64–78; 7, с. 90–157], «мовний конфлікт» [9; 23], «конфліктна комунікація» [8, с. 72–81], «мовні шуми та перешкоди» [21], і синонімічним до терміна Т.Г. Винокур «конфліктний тип мовленнєвої комунікації» [2; 3]. Ключовим у нашому термінозначенні виступає слово *вербальний*, тобто «звернений до мови» або «породжуваний мовою»: тому дослідження ґрунтується на мовних даних і об'єднує всі вербальні конфлікти і їх дрібніші категорії на *лінгвістичній* основі.

У вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці за рідкісними винятками опис і аналіз процесу комунікації проводиться з позицій «позитивного» знання. Так, вивчаються чинники *успішності* мовної діяльності, *збалансованості* секвенцій учасників комунікативного акту, *слухності* актуалізацій мовних знаків у спілкуванні. На цій базі створюються моделі «ідеального мовця» та «ідеального слухача», що виступають абсолютно позаконтекстними компонентами моделі *симетричного* акту комунікації, у якому ледь не повністю збігаються. Проте в реальному спілкуванні *асиметрія* комунікативного акту є першою і єдиною умовою його перебігу і, власне, весь акт спілкування спрямовано на її усунення для досягнення взаєморозуміння між учасниками спілкування і реалізації їхніх комунікативних намірів. Саме тому нами постулюється необхідність вивчення периферійних типів комунікації, не менш частотних, ніж «повне розуміння». До них належить і вербальний конфлікт.

Історіографічне осмислення проблеми вербального конфлікту здійснювалося в різних системах знання (як мовознавчого, так і ширше – гуманітарного, зокрема філософського, психологічного, соціологічного тощо). Необхідність цього пояснюється ще й тим, що питання про вербальні конфлікти в рамках мовознавства є більш вузьким переформулюванням загальнофілософської проблеми розуміння та аксіології мови-мовлення, що усвідомлювалась вже В. фон Гумбольдтом у вигляді антиномії розуміння-нерозуміння [17; 19; 20].

Під час аналізу лінгвістичної (і не тільки) наукової літератури – а ми проаналізували на предмет, так би мовити, «конфліктогенності» усі ключові постаті світового мовознавства –

виявилось, що імпліцитне, приховане уявлення про вербальні конфлікти без термінологізації досліджуваного феномену притаманне майже всім мовознавцям. Тут доцільно проводити помітні й аргументовані паралелі з античної теорії мови чи риторичної практики, а також середньовічної патристики (праці святих отців) та екзегетики, тобто у знову ж таки *філологічних* жанрах тлумачення або критики тексту.

Античні граматисти на чолі з **Аристотелем** уваги вербальним конфліктам, пов'язаним із нерозумінням або з негативними оцінками мовлення співбесідника, не приділяли. Так, Аристотель у «Поетиці» прямо радить: «Високий і вільний від грубуватості стиль – це той, що користується незвичними словами. А незвичними я називаю діалектизми, метафору, подовження і все, що виходить за межі звичайної мови. Але якщо хтось зробить такою всю мову, то вийде або загадка, або варваризм: якщо вона складатиметься з метафор, то це загадка, а якщо з діалектизмів, то це – варваризм... отже, треба якось перемішувати ці вислови: одне робить мову не грубою і не низькою, це діалектизм, метафора, прикраса та інші зазначені види, а загальноновживані слова нададуть їй ясності. Значною мірою сприяють ясності стилю та уникненню повсякденності – подовження, укорочення та зміна слів, відступачи від звичайної, така мова звучить інакше, ніж розмовна, а те, що в ній є звичайного, надасть їй ясності» [1, с. 77–78].

Еллінізм, навпаки, породжує ідею нормативності, оскільки великої актуальності набула проблема збереження чистоти давньогрецької мови в іншокультурному та іншомовному середовищі середземноморського ареалу, а також, у зв'язку з цим, проблема навчання «правильної» давньогрецької. Особливе місце у розробці ідеї нормативності належить **олександрійській граматичній школі**. Будь-яке відхилення від правильного літературного мовлення, якщо воно не є естетично забарвленим, можна розглядати, на думку олександрійців, як фактор конфліктогенності, а тому вони значною мірою відмовляються від філософських питань мовознавства та звертаються до вивчення законів і правил сполучення та вживання форм мови. Особливого значення в них набуває поняття аналогії як основного закону побудови морфологічної парадигми.

Приділили увагу питанню вербальних конфліктів й античні та елліністичні риторики. Так, у класичній риторичній **Квінтіліана** «Про виховання оратора» проблема розкривається в ученні про відбір слів зважаючи на їх уживаність, освяченість стародавньою традицією або авторитетом та «логіку», інші лексичні одиниці оголошувалися варваризмами чи солецизмами, що свідчать про низький смак та не допомагають у вирішенні контроверз (тобто, як ми сказали б сьогодні, не призводять до необхідного перлокутивного ефекту та не забезпечують його надійність). Хоча, як зазначив М.Л. Гаспаров, «межа між «помилкою» (варваризм, солецизм) та «художнім прийомом» (фігура, метаплазм) дуже хибка та може змінюватися» [5, с. 40].

Середньовічна лінгвістична традиція багато в чому успадкувала античну проблематику, надавши їй, однак, або теологічного, або вузько праксеологічного сенсу, причому згадування про вербальні конфлікти зустрічаємо практично в усіх ареалах середньовічної Європи. Так, в Ісландії Олав Тордарсон (середина XIII ст.) перекладає трактат Елія Доната «Про варваризми», використовуючи матеріал власноетнічної скальдичної поезії [10, с. 96]. В Іспанії аз-Зубайді створює працю «Про народний діалект», що співвідноситься з кувейтським трактатом «Про помилки народної мови» аль-Кісайї [11, с. 200; 15, с. 104]. Візантійський Максим Плануд «майстерно підібрав антистойхічний ряд слів, які вимовлялися або могли б вимовлятися сучасниками однаково... Антистойхічні ряди потрапили й у лексикони» [4, с. 129]. Григорій Коринфський (XI–XII ст.) досліджує слідом за античними риторами варваризми й солецизми як порушення норми.

Разом із тим розвивається метод християнської екзегетики (Ісидор Севільський) – філологічної дисципліни, що досліджувала та коментувала Святе Письмо з тлумаченням «темних місць» [15, с. 101]. Не дивно тому, що багато відкриттів філософського характеру в лінгвістиці завдячують своїми формулюваннями та інтерпретацією саме отцям церкви раннього середньовіччя. Василій Кесарійський у «Бесідах на Шестоднів» уже виокремлює необхідні компоненти комунікативного акту – мовця, слухача та канал зв'язку, за допомогою якого здійснюється мовленнєве спілкування [16, с. 25]. Про необхідність розуміння виникнення в комунікантів подібних інференцій пише Аврелій Августин [22, с. 167]. Йому ж нале-

жити і одна з перших спроб указати на неадекватність розуміння слів: «Головна причина тут у тому, що розуміння опромінює душу, як спалахом блискавки, і мовлення, довге й неквапливе, так не відповідає думці. І доки воно тягнеться, думка вже сховалася у свої схованки, але залишила сліди в пам'яті, і вони не зникають, як слова. Ми перероблюємо ці сліди, перетворюючи їх на звуки, які називаються словами латинської, грецької, єврейської чи будь-якої іншої мови, але ж ті сліди ні латинськими, ані грецькими, ані єврейськими словами, не будуть належати жодному окремому народові» [22, с. 205].

Учення модистів, що завоювало широку популярність в епоху Пізнього Середньовіччя, було орієнтоване на побудову універсальної філософської граматики, а тому звертало увагу передусім на конструктивні компоненти мовної структури. Модисти навіть відкидають традиційні граматичні розділи орфографії та просодії. Природно, що «уявлення про повний паралелізм сфер існування, пізнання та позначення, про жорстку зв'язаність сфер пізнання та вираження до сфери реальної дійсності» [14, с. 224] не могло призвести до розуміння глибоко комунікативного й когнітивного характеру мови. Проте разом із тим для мовної конструкції модисти висувають функціональну умову завершеності. Томас Ерфуртський зазначив, що «з боку конструкції вимагається, щоб жодна залежність не лишалася незавершеною, адже незавершеність залежностей може відривати конструкцію від її мети, яка полягає у вираженні складного розумового уявлення та у породженні закінченого смислу у свідомості слухача» [14, с. 59].

У середньовічному слов'янському ареалі проблема є значно складнішою, але як конфліктологічні можна розглядати такі **ідеї древніх слов'янських книжників та реформаторів**:

- аргументація переваг глаголичного, пізніше – і кириличного – письма перед грецьким, яким слов'яни записували своє мовлення «без устроєнія» («О писменех»);
- численні жанрово-конфесійні застереження проти апокрифічних джерел та єретичних творів;
- особлива увага до автентичності перекладів богослужбених та релігійно-філософських текстів;
- уявлення про важливість правильності та краси письма та навіть викриття «погрешающих в письме»: так, Костянтин Костенечський у «Книзі о писменех» ратує за поширення графіко-орфографічних норм Тирновської школи у переписних майстернях (скрипторіях) Сербії, причому, «відзначаючи лексичні неточності та помилки в перекладах із грецької, він вважає їх меншим злом, ніж орфографічні «погрешенія» [12, с. 144];
- у західнослов'янському ареалі в період Реформації спостерігається прагнення звільнитися від значної частини німецьких запозичень (Ян Гус, Ієронім Празький);
- можливість та конфесійна необхідність символічного тлумачення деяких загальнонародних лексем у східнослов'янській мовній спільноті стимулювала розвиток мистецтва глосування; далі глосування застосовується і для інших цілей – пояснити давнє, застаріле значення слова або прояснити його стилістично, що було досить важливим у зв'язку зі значною генетичною близькістю давньоруської та давньослов'янської літературної мови, – пізніше створюються особливі реєстри слов'яно-російських відповідників;
- усвідомлення стилю як найважливішого з компонентів мовленнєвого утворення в епоху так званого «другого південнослов'янського впливу».

Таким чином, можна стверджувати, що для епох Стародавнього Світу та Середніх віків було притаманне скоріше імпліцитне уявлення про вербальні конфлікти, яке проявилось у прихованому прагненні уникнути їх, або у філологічних жанрах критики та тлумачення тексту (переважно конфесійного).

Тобто досліджуваний феномен опинявся у полі зору мовознавців (від простої констатації фактів нерозуміння або негативних естимаций мовлення співрозмовників до визнання мови тотальною причиною не тільки порушень мовленнєвої взаємодії у кроскультурному аспекті, а й соматичних та психічних розладів). Вербальні конфлікти розглядалися й у рамках інших дисциплінарних підходів – у філософії, соціології та економічній теорії, у літературознавстві та естетиці, у структурній антропології і особливо в соціальній психології, де конфлікт є однією з базових категорій інтеракції міжособистісного або когнітивного типу. Сучасне мовознавство знає декілька праць, що приблизно співвідносяться з нашою темою,

однак вони виконані не з позицій теорії мовленнєвої діяльності, а в рамках більш прикладних лінгвістичних дисциплін: стилістики, теорії художніх стилів і мови художньої літератури, культури мовлення, методики викладання іноземних мов, теорії та практики перекладу тощо. Усі ці праці орієнтовані на актуальні завдання прикладних розділів лінгвістики і, надаючи необхідний «негативний мовний матеріал» для побудови загальної теорії вербальних конфліктів, не можуть претендувати на їх повний і послідовний опис. Узагальнюючі ж дослідження вербальних конфліктів побудовані на різних методологічних базах і можуть застосовуватися в обмеженій кількості випадків.

Список використаної літератури

1. Аристотель. Поетика / Аристотель; пер. Б. Тена. – К.: Мистецтво, 1967. – 84 с.
2. Винокур Т.Г. Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения / Т.Г. Винокур. – М.: УРСС, 2007. – 176 с.
3. Винокур Т.Г. Речевой портрет современного человека / Т.Г. Винокур // Человек в системе наук. – М.: Наука, 1989. – С. 361–370.
4. Гаврилов А.К. Языкознание византийцев / А.К. Гаврилов // История лингвистических учений: Средневековая Европа / отв. ред. А.В. Десницкая, С.Д. Кацнельсон. – СПб.: Наука, 1985. – С. 109–156.
5. Гаспаров М.Л. Античная риторика как система / М.Л. Гаспаров // Античная поэтика: Риторическая теория и литературная практика / отв. ред. М.Л. Гаспаров. – М.: Наука, 1991. – С. 28–48.
6. Городецкий Б.Ю. К типологии коммуникативных неудач / Б.Ю. Городецкий, И.М. Кобозева, И.Г. Сабурова // Диалоговое взаимодействие и представление знаний. – Новосибирск: Наука, 1985. – С. 64–78.
7. Ермакова О.П. К построению типологии коммуникативных неудач (на материале естественного русского диалога) / О.П. Ермакова, Е.А. Земская // Русский язык в его функционировании: Коммуникативно-прагматический аспект. – М.: Наука, 1993. – С. 90–157.
8. Кандинский Б.С. Текст как единица конфликтной коммуникации / Б.С. Кандинский // Коммуникативные единицы языка: сб. науч. тр. / Моск. пед. ин-т иностр. яз. – М., 1985. – Вып. 252. – С. 72–81.
9. Крючкова Т.Б. Зарубежная социолінгвістика. Германия. Испания / Т.Б. Крючкова, Б.П. Нарумов. – М.: Наука, 1991. – 157 с.
10. Кузьменко Ю.К. Средневековые исландские грамматические трактаты / Ю.К. Кузьменко // История лингвистических учений: Средневековая Европа / отв. ред. А.В. Десницкая, С.Д. Кацнельсон. – СПб.: Наука, 1985. – С. 77–97.
11. Мец А. Мусульманский Ренессанс / А. Мец; пер. с нем., предисл., библиогр. и указатель Д.Е. Бертельса; отв. ред. В.И. Беляев. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1973. – 473 с.
12. Мечковская Н.Б. Знания о языке в средневековой культуре южных и западных славян / Н.Б. Мечковская, А.Е. Супрун // История лингвистических учений: Позднее Средневековье / отв. ред. А.В. Десницкая. – СПб.: Наука, 1991. – С. 125–181.
13. Остин Дж. Слово как действие / Дж. Остин // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. Теория речевых актов / сост. и вступ. ст. И.М. Кобозевой и В.З. Демьянкова; общ. ред. Б.Ю. Городецкого. – М.: Прогресс, 1986. – С. 22–129.
14. Перельмутер И.А. Грамматическое учение модистов / И.А. Перельмутер // История лингвистических учений: Позднее Средневековье / отв. ред. А.В. Десницкая. – СПб.: Наука, 1991. – С. 7–66.
15. Сухачев В.П. Предпосылки развития грамматических учений в Испании / В.П. Сухачев, Н.Л. Григорьев // История лингвистических учений: Средневековая Европа / отв. ред. А.В. Десницкая, С.Д. Кацнельсон. – СПб.: Наука, 1985. – С. 98–108.
16. Творения иже во святых отца нашего Василия Великого, архиепископа Кесарии Каппадокийския // Творения святых отцов. – 5-е изд. – М. – Сергиев Посад: Изд. при Московской духовной академии, 1843–1915. – Т. 5–11. – 1900. – Ч. I. – Т. 1.
17. Чайка Л.В. Вербальний конфлікт як антиномія розуміння-нерозуміння в лінгвофілософських концепціях В. фон Гумбольдта та О.О. Потебні / Л.В. Чайка. – Івано-Франківськ: Прикарпатський нац. університет, 2009. – С. 58–63.

18. Чайка Л.В. Вербальний конфлікт: результати та перспективи досліджень / Л.В. Чайка // Лінгвістика XXI століття: нові дослідження і перспективи / НАН України, Центр наукових досліджень і викладання іноземних мов. – К.: Логос, 2010. – С. 89–96.

19. Чайка Л.В. Дослідження вербальних конфліктів (допрагматичний період) / Л.В. Чайка. – К.: КНЛУ, 2009. – С. 45–48.

20. Чайка Л.В. Код – інтеракція – сенсопородження у некооперативній комунікації / Л.В. Чайка // V Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми філології та американські й британські студії». – К.: Національний авіаційний університет Гуманітарний інститут, 2012. – С. 93–112.

21. Шанский Н.М. Художественный текст под лингвистическим микроскопом / Н.М. Шанский. – М.: Просвещение, 1986. – 160 с.

22. Эдельштейн Ю.М. Проблемы языка в памятниках патристики / Ю.М. Эдельштейн // История лингвистических учений: Средневековая Европа / отв. ред. А.В. Десницкая, С.Д. Кацнельсон. – СПб.: Наука, 1985. – С. 157–207.

23. Arasil Ll.V. Paperas de sociolingüística / Ll.V. Arasil. – Barcelona: Ediciones de la Magrana, 1982. – 247 p.

В статье рассматриваются этапы осмысления категории вербального конфликта как языкового феномена в античной и средневековой лингвистических традициях.

Ключевые слова: вербальный конфликт, античная поэтика, риторическая практика, патристика.

The article discusses the stages of understanding the category of verbal conflict as a language phenomenon in ancient and medieval traditions of linguistics.

Key words: verbal conflict, ancient poetics, rhetorical practice, patristics.

Надійшло до редакції 8.06.2012.